शताब्द्यां संभवति स्मैव। निरुक्तालोचने सत्यव्रतसामश्रमिमहाशयेन तु पाणिनेरष्टम्यां शताब्द्यां संभवो राजतरङ्गिणीभ्रमादुदटङ्कि। क्वचित्तु कलेः सप्तविंश्यां शताब्द्यां पाणिनेरस्तित्वमुक्तं तदप्युपेक्षार्हम्। केचित्पुनः पाणिनिसूत्राणां मूलं शाकटायनीयं व्याकरणं ब्रुवते, तदपि तथाभूतम्। यस्मात्खलु यः शाकटायनो यास्कीये निरुक्ते; पाणिनीये सूत्रे, कात्यायनीये श्लोके च गृह्यते; स तावच्चिरंतनः। तस्य पारम्पर्येण केवलं मतं ज्ञायते, तदीयं व्याकरणं तु नोपलभ्यते। इदानीमुपलभ्यमानं शाकटायनव्याकरणं तु केनचिज्जैनेन शाकटायनेन कृतं नवीनमिति भारतीय-प्राचीनलिपिमालायां द्रष्टव्यम्। पाणिनिसूत्राणि लक्ष्यीकृत्य वार्तिकानां विरचयिता कात्यायनापरनामशाली भगवान् वररुचिरपि पाणिनेः परस्तात् पञ्चषशतसंख्येयासु समासु, अर्थात् कलेः सहस्रासन्नायां शताब्द्यां संभवत्सत्ताकः प्रतिभाति। यस्मान्नितान्तमपेक्षितानां वररुचिवार्तिकानां प्रणयनात् प्राक् पाणिनि-

---

न्प्रियान्पाणिनेर्मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम्। छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलं ह्यज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः॥' इति पञ्चतन्त्रश्लोकः। केचिदत्र पाणिनिद्वितयं मन्यन्त इति दिक्। सोऽयं भगवान् पाणिनिः शलातुरे नगरे संभवतो गान्धार-देशासन्ने पाणिनाद् दाक्ष्यां जन्म लेभे इति '—पणिनश्च' (६।४।१६५) 'तूदीशलातुर—' (४।३।९४) 'शालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण—' (भामहश्लो.) '—दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।' (महाभा.) इत्यादितो विज्ञायते। स तावल्लोकोपचिकीर्षया महीयस्या तपश्चर्यया भगवन्तं महेश्वरं साक्षात्कृत्य तस्माद् अइउण्-प्रभृतिं शब्दब्रह्म-परब्रह्मबृंहणीमपौरुषेयीं चतुर्दशसूत्रीं विन्दति स्मेति तद्व्याख्याया नन्दिकेश्वरकाशिकाख्यायाः—'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च (१४) वारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु ह्यन्त्यवर्णचतुर्दशम्। धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये॥' इति श्लोकाभ्यामवसीयते। 'अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्' इति तु शब्देन्दुशेखरस्थः पाठः। अत्र शब्दब्रह्मोपबृंहणं त्रिमुनिव्याकरणम्। परब्रह्मोपबृंहणं तु—'अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु। चित्कलोर्मिं समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः॥ अकारः सर्ववर्णाख्यः प्रकाशः परमेश्वरः। आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते॥ सर्वं परात्मकं पूर्वं शक्तिमात्रमिदं जगत्। शक्तेर्बभूव पश्यन्ती, मध्यमा वाक् ततः स्मृता॥ चक्रे विशुद्धिचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः।' इत्यादिनाग्रे नन्दिकेश्वरेणैवाकारीति दिक्। एतेन सनकाद्युद्धारोऽपि व्यक्तः॥

१. अयं वररुचिः कात्यायननाम्नापि ख्याप्यते। तत्र कतस्य गोत्रापत्यं कात्यायन इति व्युत्पत्त्या कतनाम्नः कस्यचिन्मुनेर्वंशधरः। कतशब्दो गर्गादिषु पठ्यते। 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः' इति पतञ्जलिलेखेन तद्देशतः स दक्षिणदिङ्निवासी। "यत् तेन् कृतम्, नच तेन प्रोक्तम्। वाररुचं काव्यम्" (४ अ. ३ पा. १ आ. १०१ सू.) इति पतञ्जलिलेखेन, स कस्यचित्काव्यस्यापि कवयिता। कात्यायननामतोऽनेके ग्रन्थाः प्रसिद्धाः तेषु कस्को वररुचिना कात्यायनेन कृतः, कस्कश्चेतरेणेति बहुवक्तव्यत्वादुपेक्षि॥